

CÜLÜS

Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 30; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 766-768; Peçuyî İbrâhîm, *Târih*, I, 137; II, 290-291, 375; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 46, 385; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 227; Naimâ, *Târih*, I, 105-108, 114, 357-358; Silâhdar, *Târih*, I, 580; II, 297-298, 302, 572-573, 583; Râşid, *Târih*, II, 2-3, 20-21, 29-33, 117, 156-157, 293-294; III, 70; Subhî, *Târih*, vr. 9^b; Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh*, I, 13; Enverî, *Düstûrnâme*, s. 26, 31, 33; *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1986, s. 190-191; *Teşrîfât-ı Kadîme*, s. 110-117; Âkîf Mehmed, *Târih-i Cûlûs-ı Sultan Mustafa-yı Sâlis*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2108; Zîver, *Cûlûs Kast-desi*, İÜ Ktp., TY, nr. 4189; D. Kanemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (trc. Özdemir Çobanoğlu), Ankara 1979, I, 43; *Destârât Sâlih Tarihi* (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1962, s. 18-21; d'Ohsson, *Tableau général*, VII, 104 vd.; Atâ Bey, *Târih*, I, 254-257; Cevdet, *Târih*, IV, 236-237; Cevad Paşa, *Târih-i Askerî-i Osmânî*, İstanbul 1299, I, 93, 97, 218 vd.; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 10-11; C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye*, II, 175; *Eyyûbî Efendi Kânunnâmesi*, İÜ Ktp., TY, nr. 734, vr. 25^b-26^b; *Sultan Selim'in Hal'i*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarihi, nr. 333, vr. 11^a; Mehmed Memduh [Paşa], *Hal'ler ve İclâslar*, İstanbul 1913; *Tevârîh-i Cûlûs-i Âl-i Osmân*, Arkeoloji Ktp., Diyarbakırlı Said Paşa Kitapları, nr. 260; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (nşr. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1931 — İstanbul 1981, s. 5, 179-180; Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Askerî Vaziyeti*, s. 100; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 55-56, 132 vd., 175, 179-184, 191, 274, 296-303, 420-421; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 45-49, 52-59, 184-188; a.mlf., *Kapukulu Ocakları*, I, 337 vd.; II, 139-144, 200; Spuler, *İran Moğolları*, s. 266-267, 280-281; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, İstanbul 1986, s. 82-85; Selâhattin Karatamu, *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi*, III/6 (1908-1920), Ankara 1971, s. 490; Halil İnalıc, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (trc. Norman Itzkowitz — Colin Imber), London 1973, s. 59-64; a.mlf., "Osmanlı Padişahı", *SBFD*, XIII/4 (1958), s. 68-79; a.mlf., "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", a.e., XIV/1 (1959), s. 69-94; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 20, 184, 205-207, 266; Necib Âsım, "Müverrih Âsım Efendi'nin Metrûkât-ı Târihiyesinden Birkaç Parça", *TOEM*, sene: 7, s. 182; Abdurrahman Şeref, "Biat ve Taklid-i Seyf Merasimi", *Sabah*, nr. 10334, İstanbul 17 Zilkade 1336; Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Mesalesi", *TD*, sy. 33 (1982), s. 7-56; a.mlf., "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Mâlî Bazı Görüş ve Faaliyetleri", *GDAAD*, sy. 10-11 (1981-82), s. 239-248; a.mlf. — İlhan Şahin, "II. Abdülhamid'in Hususi Mektup ve Telgrafları", *TD*, sy. 34 (1984), s. 417-474; Ahmet Ağırakça, "Osmanlılarda İlk Cûlûs Merâsimi", *TK*, sy. 282 (1986), s. 35-41; TA, XI, 291-293; Pakalın, I, 230-231, 312-316; Osman Turan, "Keykâvus I", *İA*, VI, 632 vd.



ABDÜLKADİR ÖZCAN

el-CÜMELÜ'L-KÜBRÂ

(الجمل الكبرى)

Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin
(ö. 337/949)

Arap gramerine dair eseri.

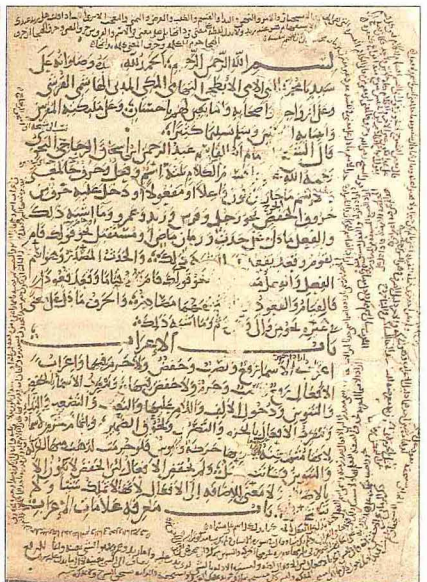
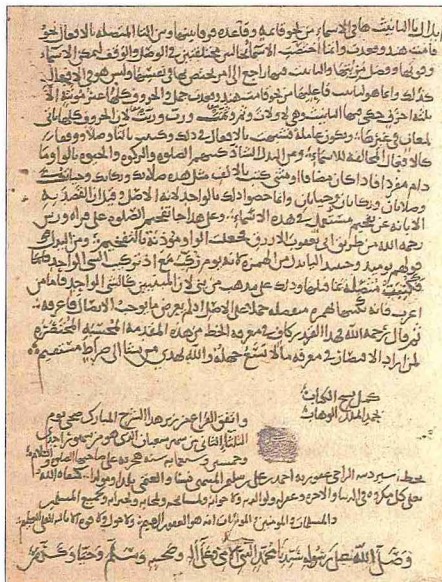
"el-Cümel" adıyla eser yazan dil âlimlerinin çalışmalarına bu adı vermeleri, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) kendi eseri olan *el-Cümel*'e yazdığı mukaddimeden de anlaşılacağı gibi, bu kitapların Arapça'nın gramerine dair başlıca konuları ihtiva etmesinden kaynaklanmaktadır. Zeccâcî de geleneğe uyarak sarf, nahiv, esvât (i'lâl, idgam ve imlâ meseleleri), zarûrât-ı şîriyye ve edatlarla ilgili 142 (veya 145) babdan oluşan bu en meşhur eserine *el-Cümelü'l-kübrâ* adını vermiştir. Muhtemelen hayatının son yıllarında Mekke'de, her bab bitiminde Kâbe'yi tavaf ederek ve eserinin faydalı olması için Allah'a niyazda bulunarak sade bir dille yazdığı eserinde müellif Kur'an-ı Kerim, şiir ve emsâlden bol miktarda örnekler verir. Konu ile ilgili çeşitli görüşleri verdikten sonra bunların bir değerlendirmesini yapar ve sonuçta yeni kurallar çıkarmayı başarır. Böylece kitaptan her seviyede okuyucunun faydalanmasını sağlamaya çalışır.

Eserini "el-kübrâ" diye nitelendirmesinin sebebi, ele aldığı konuları çok ayrıntılı bir şekilde işlemesi olmalıdır. Bazılarının zannettiği gibi onun bir *el-*

Cümelü's-şuğrâ adlı eseri yoktur. Nitekim kaynaklarda bu eserin şerhleri, *Şerhu'l-Cümel*, *Avnü'l-Cümel* gibi adlarla geçmekte olup bunlarda "kübrâ" ve "şuğrâ" sıfatları bulunmamaktadır. Eserine *Kitâbü'l-Cümelü'l-meşhûr*, Zeccâcî'ye de "Sâhibü'l-Cümel" denmesi, kitabın müellifinden çok tanındığını göstermektedir. İbnü'l-Kiftî Mısır, Mağrib, Hicaz, Yemen ve Suriye'de İbn Cinnî'nin *el-Lüma'* ve Ebü Ali el-Fârisî'nin *el-İzâh* adlı eserleri ortaya çıkmadan önce *el-Cümel*'in çok rağbet gördüğünü kaydeder. Ancak adı geçen iki eserden sonra *el-Cümel*'e gösterilen rağbetin giderek azaldığı şeklindeki kanaat de pek isabetli görülmemektedir. *el-Cümel* şerhlerinin hemen hemen tamamının bu iki eserden sonra yazılmış olması da onun önem ve şöhretinin VIII. (XIV.) yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir.

İlk defa Muhammed b. Ebü Şeneb tarafından *el-Cümel* (Cezayir 1926; Paris 1957), ikinci defa Ali Tefvik el-Hamed tarafından *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naḥv* (İrbid 1402/1982; 4. bs. 1408/1988) adıyla yayımlanan eser birçok nahiv âlimi tarafından şerhedilmiştir. Brockelmann, bir kısmı *Keşfü'z-zunûn*'da zikredilmeyen on yedi şerhin adını vermekte, bazı müellifler ise Mağrib'de yazılan şerhlerinin sayısının 120 olduğunu kaydetmektedir (Yâfiî, II, 332; İbnü'l-İmâd, II, 357). Ancak eseri son olarak şerheden Ali Tefvik el-Hamed, 120 rakamının mübalağalı oldu-

el-Cümelü'l-kübrâ'nın ilk ve son sayfaları (Köprülü Ktp., nr. 1462)



ğunu söyleyerek kırk bir şerhin şârihleriyle birlikte adını vermekte, ayrıca eser-de geçen beyitlerle diğer şâhid*ler için yazılan on sekiz şerhi zikretmektedir (*el-Cümel*, nâşirin mukaddimesi, s. 25-33).

Batalyevsi'nin (ö. 521 / 1127) *İşlâhu'l-ḥaleli'l-vâkı' fi'l-Cümel* adlı eseri *el-Cümel*'in en güzel şerhlerinden biridir. Batalyevsi, *el-Cümel*'deki beyitleri açıklamakta ve yanlış bulduğu hususları tas-hih etmektedir. Hamza Abdullah en-Neş-reti tarafından yayımlanan (Riyad 1980) bu eserden başka Batalyevsi'nin *el-Cü-mel* üzerinde *el-Hulel fi şerhi ebyâtî'l-Cümel* adıyla bir başka çalışması da mev-cuttur.

Zeccâci'den başka *el-Cümel* adıyla nahve dair eser yazan beş dil âlimi da-ha vardır. Bunlardan ikisi Zeccâci'den önce yaşayan Halîl b. Ahmed ile İbnü's-Serrâc (ö. 316 / 928), diğerleri ise Zeccâ-cî'den sonra yaşayan İbn Hâleveyh (ö. 370 / 980), Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471 / 1078-79) ve İbn Hişâm el-Endelüsî'dir (ö. 570 / 1174-75).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Kâsim ez-Zeccâci, *el-Cümel fi'n-naḥu* (nşr. Ali Tefvik el-Hamed), İrbid 1408/1988, ayrıca nâşirin mukaddimesi, s. 18-54; a.mlf., *Emâli* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1382, nâşirin mukaddimesi, s. 9-13; a.mlf., *el-İzâh fi 'ilel'n-naḥu* (nşr. Mâzin el-Mübârek), Beyrut 1406/1986, nâşirin mukaddimesi, s. 3-4; Halîl b. Ahmed, *el-Cümel fi'n-naḥu* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1985, s. 33; İbnü'l-Enbârî, *Nûz-hetü'l-elibbâ* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Ka-hire 1966, s. 306; İbnü'l-Kiftî, *İnbâḥü'r-ruvât*, II, 160-161; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 136; Yâ-fîi, *Mir'âtü'l-cinân*, Haydarâbâd 1338, II, 332; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, Kahire 1979, II, 77; *Keşfü'z-zunûn*, I, 603-605; İbnü'l-İmâd, *Şeze-rât*, II, 357; Brockelmann, *GAL*, I, 110; *Suppl.*, I, 170-171; Sezgin, *GAS*, IX, 88-95; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 252-255; Ömer Ferruh, *Târîḥu'l-edeb*, II, 444-445; Abdülvehhâb İbrâhim Ebü Süleyman, *Kitâbe-tü'l-baḥşî'l-ilmî*, Mekke 1403/1983, s. 497-498; Mâzin el-Mübârek, *ez-Zeccâci*, Dimaşk 1984, s. 23-28; Mahmûd Hüseyinî, *el-Medrese-tü'l-Bağdâdiyye fi târîḥi'n-naḥvi'l-'Arabî*, Bey-rut 1986, s. 235-246; Hamza en-Neşretî, "Ta'kîb 'ale'z-Zeccâci fi kitâbihi'l-Cümel", *Advâ' ü's-şerî'a*, VIII, Riyad 1397, s. 672-698.



M. SADI ÇÖĞENLİ

CÜMLE KAPISI

Büyük binaların ana girişi.

Taçkapı veya portal diye de adlandırılan cümle kapısı, mimarlık tarihinin çeşitli dönemlerinde dış kütlenin en belirgin elemanı olarak tasarlanmıştır. Âbi-

devî kapı düzenlemelerinin en erken ör-nekleri Eski Anadolu, Ege ve Mezopo-tamya mimarlıklarının kale, tapınak ve saraylarında görülmektedir. Bu kapılar dışarı taşan kütleler oluşturacak boyut ve biçimlerde tasarlanmışlar, ayrıca hay-van ve insan figürleriyle bezenmişlerdir. Genellikle erken çağlara ait kapı düzenlemelerinde koruyucu bekçi simgesi ola-rak aslan heykelleri kullanılmıştır (Boğaz-köy'de Aslanlı Kapı gibi; m.ö. XIV. yüzyıl). Bâbil'in ünlü İstar Kapısı (m.ö. VI. yüzyıl), yarım yuvarlak kemerli kapı açıklığı, yan-larında dışarı taşkın dikdörtgen blokları ve sırlı çini kaplamasıyla Mezopotamya uygarlıklarının kapı düzenlemesine örnek gösterilebilir. Ortaçağ Avrupa mimarlı-ğında Gotik katedrallerin teslîsi sembo-lize eden üç yüzlü kapıları, sıra sıra dizili sivri kemerleri ve hristiyan ikonografya-sına göre yerleştirilmiş figürlü kabart-malarıyla cümle kapısı niteliği taşırlar.

İslâm mimarlığında medhal-i reîsî, piş-tak veya serder denilen âbidevi kapı ta-sarımı, Karahanlı yapılarında belirli bir şema ile düzenlenir ve bu şema özellikle Türkler'in yayıldığı çeşitli bölgelerde korunur. Karahanlılar'da ana giriş kapı-sı, dışarı taşan ve beden duvarlarından yükselen bir dikdörtgen blok olarak ta-sarlanmıştır. Kapı aksında yayvan ke-merli bir niş bulunur. Dikdörtgen blokun ön yüzü bitkisel geometrik motiflerle ve yazı kuşaklarıyla yine dikdörtgen çer-çeve oluşturacak biçimde bezenir. Niş duvarında da tuğla bezemenin zengin düzenlemeleriyle karşılaşılır. Tim'de Arap Ata Türbesi'nin, Özkent türbelerinin ve Ribât-ı Melik Kervansaray'ının kapıları Karahanlılar döneminin başlıca örnekle-ridir. Cümle kapısı geleneği özellikle Mâ-verâünnehir ve İran'da Büyük Selçuklu, Hârizmşahlar ve Timurlu mimarilerinde devam etmiştir (Hemedan'da Kümbet-i Aleviyyân, Nahcivan'da Mümine Hatun Kümbeti, Ürgenç'te Törebek Hanım Tür-besi gibi).

Orta Asya ve İran'da karşılaşılan ge-leneksel cümle kapısı düzenlemesi Ana-dolu Türk mimarlığında yapı tipine, mal-zemeye ve dönemin üslûbuna bağlı ola-rak gelişme gösterir. Anadolu Türk mi-marlığında genellikle XII-XIV. yüzyıl ya-pılarında taçkapı terimi, Osmanlı yapıla-rında cümle kapısı terimi kullanılmak-tadır. XII ve XIII. yüzyıllarda cümle kapı-sı nişi genellikle sivri kemerlidir; bunun yanı sıra yuvarlak ve dilimli kemerli niş örnekleri de vardır. Niş ya geniş kemer-li eyvan biçiminde son bulur veya mu-

karnas öğeleriyle oluşturulmuş bir ya-rım kubbecikle örtülür. Yapıya basık ke-merli insan boyutunda bir kapı açıklığı-nan girilir; girişin yanlarında küçük niş-ler bulunur. En erken örneklerine Evdir Han'da (1215-1219) rastlanan yan nişler mekâna direnç kazandırdıkları için cüm-le kapısının vazgeçilmez birer elemanı olmuşlardır. Cümle kapısının ön duvar yüzü ise süsleme alanı olarak kullanı-lmıştır. Niş kemerini sivri kemerli bir be-zeme bordürü veya geometrik geçmeli bir çerçeve kuşatır. Dikdörtgen blokun yüzünde, kenarlardan içe doğru taba-kalaşmış geometrik bitkisel motiflerle ve yazı kuşaklarıyla bezeli değişik enli-likte dikdörtgen çerçeveler görülür. Dik-dörtgen çerçevelerde niş kemeri ara-sında kalan üçgen alanlar rozetlerle de-ğerlendirilmiş, niş kenarları köşe sütun-larıyla geçilmiştir. Anadolu'da cümle ka-pıları ortalama 8 m. yükseklikte, 4 m. genişlikte ve 2 m. derinliktedir. XIII. yüz-yılın ikinci yarısında kapı düzenlemesi-nin kenarlarına birer minare oturtulmak suretiyle cümle kapısının etkisi daha da çoğaltılmıştır (Sivas'ta Gökmedrese [1271-1272] ve Çifte Minareli Medrese [1271-1272] gibi). Genel düzenlemenin dışına çıkan örnekler de vardır. Divriği Külliyesi ka-pıları (1228-1229) ve Konya İnce Minare-li Medrese (1258) kapısı özgün kapı dü-zenlemeleridir; ancak bunlar da gelenek-sel şemaya uymaktadır.

Osmanlı döneminde camilerde avlu ve son cemaat yerinin yapı programına ka-tılmasıyla cümle kapısı-yapı ilişkisinde önemli bir değişiklik olmuştur. Cümle kapısı girişteki sembolik anlamını koru-muş, ancak dış kütlenin hâkim unsuru

Gökmedrese'nin cümle kapısı - Sivas

